

УДК 81'243:378

Инсоннинг хулқига доир феълларнинг когнитив таҳлили

Р.Т. Кодирова - катта ўқитувчи

Ф.Н. Умарова - катта ўқитувчи

Тошкент ирригация ва қишлоқ хўжалигини механизациялаш муҳандислари институти

Аннотация

Мазкур мақолада биз инглиз ва ўзбек тилларидаги инсоннинг хулқини ифодаловчи феъл лексемаларини когнитив, тилшуносликдаги семантик-когнитив жиҳатдан таҳлил қиламиз. Биз танлаган феълларда, “хулқ” семаси умумий компонент бўлиб иштирок этмоқда. Бу эса, у ёки бу феъл лексемасини семантик майдонга киритишга имкон беради ва бу феълларни алоҳида концепт доирасида қараш мумкин.

***Таянч сўзлар:** инсоннинг хулқи, феъл лексемалари, семантик-когнитив жиҳат, умумий компонент, семантик майдон, концепт доираси.*

Когнитивный анализ глагольных лексем, выражающих поведение человека.

Р.Т. Кодирова, Ф.Н. Умарова

Аннотация

В современной когнитивной лингвистике стержневым становится понятие “концепт”, которое в качестве термина все чаще используется исследователями, занимающимися проблемами языкового представления когниций. В статье предлагается когнитивный анализ глагольных лексем, выражающих поведение человека в английском и узбекском языках. В этих

глаголах главным компонентом является сема “поведение”. В статье мы сделали анализ глагольных лексем, выражающих хорошее поведение человека и дали примеры из художественной литературы.

Ключевые слова: *поведение человека, глагольная лексема, семантико-когнитивный аспект, главный компонент, семантическое поле, концепт.*

The cognitive analysis of verbal lexemes expressing the human behavior

R.T.Kodirova, F.N.Umarova.

Abstract

In modern cognitive linguistics, crucial becomes the notion of "concept", which as the term is increasingly used by researchers dealing with linguistic representations of cognitions. The article proposes the cognitive analysis of verb lexemes expressing the human behavior in English and Uzbek languages. In these verbs the main component is the theme of "behavior". In this article we have made the analysis of verb lexemes expressing a good behavior of man and gave examples from the literature.

Key words: *human behavior, verb lexemes, semantic-cognitive aspect, main component, semantic area, concept.*

Кириш. Когнитив лингвистика - тилшуносликнинг фаол ривожланаётган йўналишларидан биридир. Ҳозирги кунгача когнитив лингвистиканинг қуйидаги соҳалари мавжуд: тил маданиятшунослиги, лингвокультурологик, мантиқий, семантик-когнитив ва фалсафий-семиотик (1).

Биз мазкур мақолада инглиз ва ўзбек тилларидаги инсоннинг хулқини ифодаловчи феъл лексемаларини когнитив тилшуносликдаги семантик-когнитив жиҳатдан таҳлил қиламиз. Биз танлаган феълларда, “хулқ” семаси умумий компонент бўлиб иштирок этмоқда. Бу эса, у ёки бу феъл лексемасини семантик майдонга киритишга имкон беради ва бу феълларни алоҳида концепт доирасида қараш мумкин.

Феъл лексемаларини феъллик хусусиятидан ташқари семантик майдондаги ўрнига кўра икки гуруҳга бўлишимиз мумкин:

- 1) Инсоннинг яхши хулқини ифодаловчи феъл лексемалари.
- 2) Инсоннинг ёмон хулқини ифодаловчи феъл лексемалари.

Инглиз ва ўзбек тилларида инсон хулқига доир феълларни гуруҳларга ажратиб, улардан энг муҳимларини мардлик, ботирлик ва дадиллик билан боғлаш мумкин. Бироқ шу билан бирга инсон хулқининг ушбу сифатлари жамиятга фойдали бўлса, бошқа жамиятга зид бўлган хусусиятларни ифодаловчи феъллар ҳам бор. Инсоннинг хулқида унинг яхши ва ёмон сифатлари мавжуд. Яхши хулқга эга бўлган инсонлар турғун мақсадларга эга бўлиб, ташаббускор бўладилар ва кўрқмасдан қарор қабул қиладилар ҳамда уларни амалга оширадилар. Бундай кишилар кучли сабр-тоқатга эга бўлиб, ботир ва дадил бўладилар. Бу концептга тегишли феъллар:

Инглиз тилидаги мардлик, жасурликни ифодаловчи феъллардан бири *be emboldened* ни оладиган бўлсак, унинг изоҳли луғатдаги куйидаги маъноларини келтиришимиз мумкин: *give (someone) the courage or confidence to do something or to behave in a certain way.*

Масаланинг қўйилиши. Ўзбек тилида мардликни ифодаловчи феъл лексемалари кўпчиликни ташкил қилиб, улар оғзаки ва ёзма нутқда кенг тарқалган. Мисол сифатида *мардлик қилмоқ, мардлик кўрсатмоқ, ботирлик қилмоқ, ботирлик кўрсатмоқ, журъат қилмоқ, ботирланмоқ, жасурлик қилмоқ, жасурланмоқ* каби феълларни келтириш мумкин. Шундай

фёъллардан бири бўлган *мардлик қилмоқ* фёэли ўзбек тилининг изоҳли луғатида қуйидагича таърифланади: Мард кишиларга хос иш, хатти-ҳаракат. Мардлик қилмоқ, маррдлик кўрсатмоқ.

Ватанни келгиндилардан озод қилиш - дуёдаги энг катта мардликдир!(П. Қодиров)

Мардлик – бу инсоннинг шахсий сифати, у қатъийлик, дадиллик, ўзини тута билиш ва бошқа яхши сифатлар билан боғлиқ, шунинг учун бу гуруҳга кирувчи фёэл лексемаларини кичик гуруҳларга ажратамиз:

1.1. Қатъийликни ифодаловчи фёэллар. Инглиз тилида *hold(stand)one`s ground* фёэл лексемасини мисол қилиб олсак, изоҳли луғатда у қуйидагича таърифланади: *not retreat or lose one`s advantage during a conflict or competition.*

You will be able to hold your ground and resist the enemy`s attack.(2)

Ўзбек тилида эса *қатъийлашмоқ* фёэл лексемасининг изоҳли луғатда қуйидаги маънолари мавжуд: 1. Узил-кесил, қатъий тус олмоқ, қатъий, аниқ бўлмоқ.

Бўтабойнинг бу хаёллари борган сари қатъийлашаверди.
(С. Аҳмад)

2. Ўзгармас ҳолга келмоқ, мустаҳкамланмоқ, барқарор бўлмоқ.
Нархлар қатъийлашди.

1.2. Қатъий, дадил ҳаракат қилишни ифодаловчи фёэллар.

Дадиллик – инсоннинг энг муҳим хусусияти бўлиб, у ҳаёт фаолиятини белгиловчи моҳияти билан ажралиб туради. Бу эса, қарорларни қабул қилиш ва амалга оширишнинг узлуксиз шартидир. Ушба гуруҳга инглиз тилидаги *to be resolved* фёэлини мисол қилиб олсак, изоҳли луғатда қуйидагича таърифланади: *firmly determined to do something.*

Constance was resolved not to cry.

Ўзбек тилида *дадилланмоқ, дадил бўлмоқ, дадиллашмоқ, қатъийлашмоқ* феъллари ушбу гуруҳга мисол бўлиб, тобора *дадилланмоқни, тобора дадил бўлиб бормоқни, тетикланмоқ* каби маъноларни эга:

Айтиб берсангиз, балки топарман, - деди Адолат дадиллашиб. (С.Зуннунова)

2. Қайсарлик ёки ўжарликни ифодаловчи феъллар. Инглиз тилида ушбу гуруҳга *persist(in), bestubborn, be obstinate* феълларини мисол қилиб келтирсак, *persist(in)* феъли изоҳли луғатда қуйидагича таърифланади: *continue firmly or obstinately in an opinion or a course of action in spite of difficulty, opposition or failure.*

The minority of drivers who persist in drinking.

Ўзбек тилида эса қайсарликни ифодаловчи феъллар кўпчиликни ташкил этади. *Қайсарланмоқ, қайсарлик қилмоқ, қайсарлиги тутмоқ, унамай туриб олмақ, ўжарлик қилмоқ, ўжарлиги тутмоқ.*

Қобил ўз сўзида туриб олиб, қайсарланарди.

3. Мустақиллик, эркинликни ифодаловчи феъллар инглиз тилида жуда озчиликни ташкил этади. Шулардан бири *free* феъл лексемасини олсак, изоҳли луғатда унинг бир қанча маъноларига дуч келиш мумкин:

-make free in particular: from captivity, confinement, or slavery: they were freed from jail.

-from physical obstruction, restraint, or entanglement: I had to tag hard and at last free him.

-from restriction or excessive regulation: his inheritance freed him from financial constraints.

-from something undesirable: free your mind and body of excess tension.

So as to become available for a particular purpose: this will free up funds for development elsewhere.

4. Эҳтиёткор бўлмоқ концептини ифодаловчи феъллар. Инглиз тилида *care, guard* феъл лексемаларини мисол қилиб олсак, изоҳли луғутда *care* феълига қуйидагича таъриф берилган: 1. (often with negative) feel concern or interest: attack importance to something :they don't care about human life. 2. (care for) look after and provide for the needs of: an oldtimer: cares for his dogs and then himself, whispered Malemute Kid to Prince .(J. London)

guard феъли эса қуйидагича таърифланади: watch over to keep safe; They were sent to guard villagers from attack by bandits.

Ўзбек тилида *эҳтиёт бўлмоқ, эҳтиёт тутмоқ, эҳтиёт қилмоқ, эҳтиётламоқ* каби феълларни мисол қилиб олиш мумкин. Шундай феъллардан бири *эҳтиёт қилмоқ* ўзбек тилининг изоҳли луғатида қуйидагича: 1) эҳтиёт чораларини кўриб сақламоқ, асрамоқ, авайлаб тутмоқ. Қиз – биллур қадах. Эҳтиёт қилмасанг, қўлингдан тушиб кетади. (Шухрат)

2) тежамоқ, тежаб-тергаб, аяб, режаси билан сарф қилмоқ.

Ўқни эҳтиёт қил! Мўлжални аниқ ол! (Ҳ.Ғулом)

3) авайлаб сақламоқ, бекитиб қўймоқ.

Ҳужжатларни эҳтиёт қилмоқ.

Эҳтиёткорлик ўзини тута биладиган, эътиборли, мавжуд бўлиш мумкин бўлган хавфни назарда тутадиган инсон характерининг хусусиятларидан биридир. Қуйидаги феъл семантикасида эҳтиёткорлик хулқи схемасида индивиднинг ҳаракатлари ва муомаласида намоён бўлади.

Албатта қизларни отдан йиқилишу, майиб бўлишдан ҳам эҳтиётланг!

(П. Қодиров)

5. Сукут сақламоқни ифодаловчи феъллар. Инглиз тилида *keep silence, be silent, become(fall) silent, lapse to silence, hush up, keep silent, (about)* кабиларни мисол қилиш кифоя. Изоҳли луғатда *silence* феълига қуйидагича таъриф берилган: (often be silenced) cause to become silent; prohibit or prevent from speaking:

Freedom of the press cannot be silenced by tanks.

Ўзбек тилида ушбу гуруҳга *сукут қилмоқ, сукут этмоқ, сукутга ботмоқ, сукутга кетмоқ* каби феъллар киради.

Ёрмат бир нафас сукут қилди. (Ойбек)

Келтирилган инглиз ва ўзбек тилларидаги феъл лексемалари семантикасида инсоннинг қуйидаги фазилатлари ўз ифодасини топган: ўз хулқини назорат қилиш, ташқи таъсирларнинг салбий бўлишига йўл қўймаслик, зарба бермаслик, балки исталган вазиятларда назоратли қарорлар топишни билиш, сукут сақлаш, бекрга куч сарфлашга йўл қўймаслик, ўз фазилатларини сақлаган ҳолда мувозанатдан чиқмаслик бу концептни ифодалайди.

6. Кимгадир эътибор бериш, ҳурмат қилишни ифодаловчи феъллар. Инглиз тилида *respect* ва *esteem* феълларини мисол тариқасида олсак, изоҳли луғатда уларнинг қуйидаги таърифи берилган: *respect – admire (someone or something) deeply, as a result of their abilities, qualities, or achievements:*

She was respected by everyone she worked with.

- have due regard for the feelings, wishes, rights, or traditions of:
I respected his views.
- avoid harming or interfering with:
It is incumbent upon all boaters to respect the environment.

- agree to recognize and abide by (a legal requirement):

He urged all foreign nationals to respect the laws of their country of residence.

esteem – (usually be esteemed) respect and admire:

Many of these qualities are esteemed by managers.

Юқорида келтирилган иккита феъл ҳам инсон хулқи билан боғлиқ бўлган анъанавий муаммолардан бири – инсонга эътибор бериш, уни ҳурмат қилишни ўзида мужассам этган.

Ўзбек тилида *эътибор бермоқ*, *ҳурмат қилмоқ* каби феъллар ҳам нафақат инсонга нисбатан, балки ўз касбига бўлган ҳурмат, Ватанга ҳурмат, кимса ёки нарса қимматини тушуниб, уни кадрлаш, улуғлаш, эъзозлаш туйғуларини ўзида акс эттиради.

... уни “Бабурин посол”, яъни “Бобурнинг элчиси” деб ҳурмат қиладилар.(П.Қодиров)

Созандаларни, устозларингизни кадрланг, ҳурматланг.(Е.Обидов. Юсууюжон қизик)

Инсоннинг бошқа инсонга зарар етказишга мойиллигининг сабабларини тушунтириш енгил, лекин кам учрайдиган тўғри қарама-қарши хулқларни тушунтириш қийинроқдир.

Ушбу кичик гуруҳлар қуйидаги инглиз ва ўзбек тилларидаги феъллардан ташкил топган:

6.1. Кимнидир руҳлантирмоқ, илҳомлантирмоқ ни ифодаловчи феъллар: *encourage, inspire, be (feel) inspired, be inspired by smth, revive(d), enliven, vivify(d), animate(d), cheer up.*

Изоҳли луғатда *encourage* қуйидагича таърифланади: *give support, confidence, or hope to (someone):*

We were encouraged by the success of this venture.

Рухланмоқ феъллини мисол қилиб олсак, изоҳли луғатда ушбу феъл руҳий кўтаринкилик касб этмоқ, илҳомланмоқ, рағбатланмоқ маъноларини беради:

Гулсумнинг ҳар бир сўзини жони-дили билан тинглашдан руҳланди.
(П.Турсун)

6.2. “Ёрдам бермоқ”, “саҳийлик қилмоқ” ларни ифодаловчи феъллар. Инглиз тилида *help, assist, aid* каби феълларни мисол қилиб олсак, улардан энг кўп ишлатиладиган *help* феъл лексемасига изоҳ берамиз.

1. make it easier for(someone) to do something by offering one`s services or financial or material aid:

Roger`s companion helped him with the rent.

2. (help someone to) serve someone with (food or drink) :

She helped herself to a cookie.

3. (can, could not help) cannot or could not avoid:

He could not help laughing.

Ўзбек тилида ушбу гуруҳга *ёрдам қилмоқ, ёрдам кўрсатмоқ, ёрдамлашмоқ, саҳийлик қилмоқ, кўмаклашмоқ* каби феъллар киради. Ушбу гуруҳдаги ёзма ва оғзаки нутқда кенг тарқалган феъл *ёрдамлашмоқ*ни мисол қилиб оламиз.

(Ёрмат) катта тугунларни хотинларнинг қўлларидан олиб, бошларидан олиб, ичкарига олиб киришга ёрдамлашди.(Ойбек)

Хулоса. Инсоннинг хулқи билан боғлиқ концептларни ифодаловчи ижобий ва салбий хусусиятлари билан ажралиб турувчи феъллар инглиз ва ўзбек тилларида алоҳида концептлар доирасида ўрганилади. Юқорида биз

келтирган феъллар уларнинг бир қисмини ташкил этади. Бу гуруҳдаги феълларни когнитив ва маданиятлараро таҳлили келгуси тадқиқотларимизда ўз аксини топади.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Попова З.Д. , Когнитивная лингвистика, - Москва, 2007
2. Erin Mckean., The New Oxford American Dictionary. Second Edition, Oxford 2005.
3. Бабенко Л.Г., Казарин Ю.В. Лингвистический анализ художественного текста.
4. Швейцер А.Д. Теория перевода: статус, проблемы, аспекты М.: Наука, 1988.
5. М.Т. Irisqulov, A. Kuldashev. Theoretical grammar of the English language. Tashkent -2009.
6. В. Миловидов. Замонавий инглиз тили. Тошкент-2011.